

До спеціалізованої вченої ради Д 41.086.03
Національного університету
«Одеська юридична академія»
вул. Фонтанська дорога, 23, м. Одеса, 65009

ВІДГУК

офіційного опонента – докторки юридичних наук, професорки,
завідувачки кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ “Ужгородський національний університет”

Булеци Сібілли Богданівни

на дисертацію **Токаревої Віри Олександрівни** на тему

«Правосуб’єктність фізичної особи у відносинах у мережі «Інтернет»»,

подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за
спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право;
міжнародне приватне право

Актуальність дисертаційного дослідження. Актуальність дослідження правосуб’єктності фізичної особи в мережі «Інтернет» зумовлена радикальними трансформаціями суспільного буття під впливом новітніх технологій, таких як віртуальна (VR) та доповнена (AR) реальність, штучний інтелект (ШІ), Інтернет речей (IoT) та формування метавсесвітів. Ці досягнення створюють гібридну реальність, де фізична особа функціонує одночасно в офлайн- та онлайн-середовищі, набуваючи цифрової компоненти ідентичності (як продовження біологічної та соціальної сутності). Такий розвиток породжує комплекс невирішених цивілістичних проблем: від розмиття меж між “фізичною” та “цифровою” особою, можливості множинності цифрових ідентичностей, до дедалі зростаючого делегування юридично значущих дій інтелектуальним агентам. Ці трансформації вимагають переосмислення традиційних категорій

правосуб'єктності, її змісту, умов виникнення та реалізації, а також визначення меж відповідальності за дії, вчинені у віртуальному просторі, що є критичним для ефективного захисту прав та інтересів особи в умовах цифрової екосистеми. Технологічні трансформації вказують на гібридизацію людського та пост людського в розвитку технологій. На відміну від минулих етапів розвитку суспільства, обумовлених розвитком технологій, на сучасному етапі удосконалення інформаційно-комунікаційних технологій може виявитися, що техніка, вийшовши із-під контролю, не буде служити інтересам людини, а людина ризикує стати частиною техніки. Так у сфері управління поступово проявляється тенденція передачі повноважень із прийняття юридично значущих рішень від людини до автоматизованих систем прийняття рішень.

Цифрові комунікації стирають кордони між фізичним та цифровим. Цифровізація як глобальний процес торкається різноманітних сфер існування суспільства та життя людини. Цифрові технології набувають онтологічного значення, витісняючи традиційні засоби комунікації та відносини, трансформуючи соціальне буття та атрибути людини. Відбувається розрив простору та часу, зв'язок між якими більше не опосередковується конкретним місцем вчинення соціально значущих дій та спілкування.

Зазначені нововведення впливають на потребу переосмислення уявлень про категорію «фізична особа» у відносинах у мережі «Інтернет» оскільки у цифровому середовищі на перший план у виходить цифрова ідентичність, як система даних яка представляє фізичну особу яка одночасно співіснує у фізичному та у цифровому світі.

Все викладене свідчить про недостатньо високий рівень розробленості у сучасній науці проблеми визначення поняття та змісту цивільної правосуб'єктності фізичної особи в мережі в «Інтернет», яка несе істотне наукове та практичне значення, в результаті відсутності фундаментальних досліджень даної проблеми, здатних реалізувати комплексний підхід до розв'язання із врахуванням досвіду, накопиченого за історію становлення та розвитку категорії цивільна правосуб'єктності у вітчизняному та зарубіжному законодавстві.

Таким чином актуальність обраної докторанткою теми дисертації, а також наукова новизна і проведена докторанткою робота дають підстави стверджувати, що дисертаційна робота Токаревої В.О. становить істотний науковий інтерес і практичну цінність для цивільного права.

Закономірним з огляду на актуальність теми є зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри права інтелектуальної власності та патентної юстиції Національного університету «Одеська юридична академія» «Людиноцентристський підхід у забезпеченні прав інтелектуальної власності в цифрову добу» на 2021-2025 роки як складової плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Правове та соціальне життя людини в людиноцентристському вимірі в цифрову еру» на 2021-2025 рр. (державний реєстраційний номер 0122U000266).

Тема дисертації **Токаревої Віри Олександрівни на тему «Правосуб'єктність фізичної особи у відносинах у мережі «Інтернет»»,** відповідає проблематиці дисертаційних досліджень за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право.

Оцінка змісту, завершеності дисертаційної роботи. Ознайомлення зі змістом дисертації дає підстави для висновку, що вона відповідає усім вимогам чинного законодавства України щодо структури та оформлення такого виду наукових робіт. Структура дисертаційної роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Метою дисертаційного дослідження є розв'язання наукової проблеми, обумовленої потребою встановлення особливостей правосуб'єктності фізичної особи у відносинах у мережі «Інтернет», переосмислення уявлень щодо розуміння фізичної особи під впливом розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, виявлення впливу мережі на зміст правосуб'єктності фізичної особи, особливості виникнення та припинення правоздатності та дієздатності, з формулюванням відповідних теоретичних та практичних рекомендацій, спрямованих на вдосконалення цивілістичної доктрини та практики її реалізації.

Для досягнення зазначеної мети в дисертації були розв'язані такі завдання:

- розглянути концептуальні підходи до розуміння мережі як чинника, який впливає на уявлення про людину в мережі «Інтернет»;
- запропонувати наукові підходи до визначення права на цифрову ідентичність у мережі «Інтернет»;
- розглянути наукові підходи до визначення цифрової ідентичності фізичної особи в мережі «Інтернет»;
- дослідити специфіку проведення ідентифікації та ідентифікуючих ознак фізичної особи у відносинах у мережі «Інтернет»;
- визначити специфіку виникнення та припинення правоздатності та дієздатності фізичної особи в мережі «Інтернет»;
- проаналізувати зміст цивільної правоздатності фізичної особи в мережі «Інтернет»;
- розглянути особисті немайнові права у складі цивільної правоздатності фізичної особи в мережі «Інтернет»;
- дослідити специфіку дієздатності фізичної особи у відносинах у мережі «Інтернет»;
- розробити науково-теоретичні пропозиції та практичні рекомендації у сфері правового регулювання правосуб'єктності фізичної особи у відносинах у мережі «Інтернет».

Об'єктом дослідження є правовідносини, що складаються стосовно реалізації правосуб'єктності фізичної особи в мережі «Інтернет».

Предметом дослідження є правосуб'єктність фізичної особи у відносинах у мережі «Інтернет».

Правильно сформульовані мета, завдання, предмет та об'єкт дослідження покладені в основу побудови дисертаційної роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які містять 10 (з яких один поділений на пункти) підрозділів, висновків, списку використаних джерел (888 найменувань) та додатків. Загальний обсяг роботи – 529 сторінок, з яких основного тексту – 390 сторінок.

Ознайомлення із текстом дисертації на тему «Правосуб'єктність фізичної особи у відносинах у мережі «Інтернет»», залишає позитивне враження. Дисертаційна робота викладена логічно та послідовно, поступово розкриваючи кожне наступне із зазначених на початку дисертації завдань.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. Питання правосуб'єктності та здійснення прав людини є вельми актуальним предметом цивілістичних досліджень, водночас у сучасній цивілістиці, переважно розглядаються питання правосуб'єктності в цілому без врахування мережевого впливу Інтернету та масової цифровізації. Означене вплинуло на мету дослідження, яка полягає у встановленні особливостей правосуб'єктності фізичної особи у відносинах у мережі «Інтернет», переосмислення уявлень щодо розуміння фізичної особи під впливом розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, виявлення впливу мережі на зміст правосуб'єктності фізичної особи, особливості виникнення та припинення правоздатності та дієздатності, з формулюванням відповідних теоретичних та практичних рекомендацій, спрямованих на вдосконалення цивілістичної доктрини та практики її реалізації.

Структура дисертації обумовлена специфікою предмета дослідження, є теоретично обґрунтованою, відповідає поставленим завданням, об'єкту та предмету дослідження. Концепція дослідження в поєднанні з відповідною методологією забезпечили досягнення визначеної в дисертації мети. Обґрунтованість та достовірність наукових положень, висновків і рекомендацій дисертації забезпечені застосуванням загальних та спеціальних методів наукового пошуку. Добір конкретних методів здійснено відповідно до предмета та цілей конкретних наукових завдань, що сприяло їх успішному виконанню, внаслідок чого у дисертації обґрунтовані оригінальні авторські висновки, яким притаманні всі необхідні ознаки наукової новизни.

Достовірність результатів дослідження підтверджується також широкою джерельною базою, яка охоплює наукову цивілістичну літературу, національне українське та зарубіжне законодавство, судову практику й налічує 888

найменувань. Дослідження ґрунтується на здобутках сучасної вітчизняної науки та зарубіжної цивільно-правової доктрини, аналізі матеріалів правозастосовної практики національних судів, практики Європейського суду з прав людини, Суду ЄС, судів іноземних держав (США, Великобританія, Франція, Німеччини тощо).

Наукові положення і висновки дисертації та розроблені відповідно до них рекомендації щодо розвитку законодавства та вдосконалення правозастосовної практики характеризуються достовірністю та належним ступенем обґрунтованості.

Новизна наукових результатів дисертації, їх значення для науки цивільного права, правотворчої діяльності й правозастосовної практики. У дисертації вирішено важливе для розвитку доктрини цивільного права нове наукове завдання: вперше на рівні докторської дисертації сформовано цивілістичну теорію права на цифрову ідентичність фізичної особи, з огляду на розвитку автоматизованих систем та мережевого суспільства.

Концепція дисертаційної роботи дозволила охопити сферу питань, які є необхідними і достатніми для успішного виконання всіх завдань та досягнення мети дисертації: у роботі досліджено генезис та юридичну природу фізичної особи у мережі «Інтернет», доктринальні та практичні підходи до формування цифрової ідентичності в мережі «Інтернет», легальні та доктринальні підходи тлумачення цивільної правоздатності та дієздатності фізичної особи у мережі «Інтернет»; основні положення про дієздатність фізичної особи у відносинах у мережі «Інтернет». Дисертаційне дослідження не просто констатує наявність цифрових ідентифікаторів, а аналізує, як конкретні рівні та способи ідентифікації (наприклад, обов'язкова повна ідентифікація, використання КЕП, віддалена біометрична ідентифікація, чи навіть збір метаданих) прямо впливають на *обсяг, можливість та умови реалізації* правочиноздатності, трансдієздатності та бізнесдієздатності фізичної особи в мережі. Це виходить за межі простого констатування "зручності" або "можливості", а показує, як ці технічні аспекти стають *правовими передумовами або обмеженнями* дієздатності.

Аналіз наукової новизни результатів дослідження, висновків та пропозицій, дозволяє відзначити численні положення, які заслуговують на особливу увагу як з

теоретичної, так і з практичної точок зору. Передусім, видаються важливими положення наукової новизни, які, на наш погляд, чинять істотний вплив на роботу в цілому. Ідеться про висновок щодо доцільності розрізняти цифрову ідентичність фізичної особи в інтернеті у широкому та вузькому значеннях. Аргументовано визначення цифрової ідентичності у широкому значенні як системи даних суб'єкта цивільних правовідносин, без прив'язки до конкретного акаунта, в тому числі всі дані, які особа залишає у результаті активної та пасивної діяльності, за винятком даних, які не дозволяють ідентифікувати особу; та цифрової ідентичності у вузькому значенні як цифрового образу суб'єкта цивільних відносин (джерела персональних даних особи, акаунту (обліковий запис), який ідентифікує фізичну особу у інформаційно комунікаційних системах). Слушно аргументовано необхідність відмежовувати категорію «цифрова ідентичність» та «аватар», під якою розуміється об'єкт прав інтелектуальної власності, що є системою статичних та/або динамічних зображень користувача, є складовим елементом акаунту (облікового запису) (с. 75-76).

З огляду на аналіз хибної практики застосування автоматизованих систем вдалося запропонувати розмежування упереджень які, можуть бути: упередження в структурі або архітектурі системи, які є наслідком функціонування алгоритму, можуть бути випадковими, несвідомо привнесені розробниками внаслідок не взяття до уваги особливостей функціонування алгоритму; упередження в даних відбуваються внаслідок функціонування системи, яка виводить певне значення на рівень еталону (внаслідок низького рівня якості даних, не взяття до уваги належної репрезентативності); упередження, обумовлені використанням системи, що особа надмірно покладається на рішення, прийняті алгоритмом, нехтуючи власним досвідом та критичним мисленням (с. 328, 331).

Заслуговує на увагу пропозиція авторки, щодо вдосконалення визначення біометричних даних, з урахуванням дослідження джерельної бази ЄС. Європейська практика та зарубіжний досвід передбачає, що персональні дані визнаються біометричними даними у результаті спеціальної технічної обробки, різних вимірів фізичних, фізіологічних або поведінкових характеристик. Фото, відео із

фізичною особою як такі, не є носіями біометричних даних, а лише за умови застосування спеціальної технічної обробки цих даних з метою сприяння однозначної ідентифікації фізичної особи. Для того, щоб це вважалося обробкою спеціальних категорій персональних даних (ст. 9 Регламенту ЄС 2016/679), необхідно, щоб біометричні дані оброблялися з метою однозначної ідентифікації фізичної особи (с. 162, 163).

В результаті ретельної наукової розвідки цифрових прав, зокрема, права особи не знати результати генетичного діагностування, для недопущення зловживання генетичними технологіями та недопущення дискримінації за генетичною ознакою, дисертанткою висунуто пропозицію про доцільність закріплення доповнень до законодавства про страхування та трудове законодавства. Зокрема положенням про заборону оцінку ризику на основі прогностичного генетичного тесту, заборону страховиків вимагати проходження генетичного тестування та запитувати в застрахованих осіб або родичів надання результатів такого тестування. Слушно аргументовано необхідність доповнення: ст. 99 Закон України «Про страхування» положенням про заборону оцінку ризику на основі прогностичного генетичного тесту, заборону страховиків вимагати проходження генетичного тестування та запитувати в застрахованих осіб або родичів надання результатів такого тестування; ст. 2-1 Кодексу законів про працю України положенням про заборону вимагати від працівників проведення генетичного тестування, подання його результатів, іншої інформації про генетичні особливості працівника (його родичів), а також використовувати роботодавцем результати прогностичного генетичного тестування.

Теоретичну та практичну значущість має висунуте дисертанткою твердження про те, що внаслідок цифрового профілювання створюються нові дані, які не є ідентичними тим, що були надані суб'єктом даних, а метод профілювання створює ризики для прав та свобод людини, що людина може потрапляти в певні категорії, не знаючи про це. На підставі аналізу законодавства ЄС та позицій західних науковців дисертантка приходить до висновку, що профілювання передбачає аналіз персональних даних для класифікації осіб на

певні групи та виявлення кореляцій між різними моделями поведінки та створення профілів осіб (с. 308, 310). До того ж розширюється сфера застосування профілювання. Якщо від початку профілювання застосовувався переважно у сфері маркетингу, то поступово сфера почала розширюватися для забезпечення безпеки, у сфері державного управління, здійсненні судочинства, наданні державних послуг та працевлаштування, для захисту організацій та компаній від внутрішніх ризиків.

Дисертантка доводить, що негативним наслідком профілювання може бути упередження у результатах обробки та аналізу персональних даних, що може призводити до обмеження доступу до певних товарів, послуг, створення дискримінації та підвищення ризиків втручання у приватне життя (с. 310).

Позитивно слід оцінити дане дисертанткою визначення поняття цифрової смерті. У широкому значенні термін «цифрова смерть», може застосовуватися для позначення видалення акаунту за життя користувача за його власним волевиявленням у приватній інформаційно-комунікаційній системі, для створення спадкоємцями цифрових меморіалів на знак пошани померлим та смерті фізичної особи зі здійснення її спадкових прав спадкоємцями в мережі. У зв'язку із розвитком електронного урядування та можливістю згенерувати акаунт фізичної особи у певних державних інформаційних системах, використання добровільного видалення акаунтів користувачем може застосовуватися виключно у приватних інформаційних систем. У вузькому значенні «цифрова смерть» передбачає отримання доступу до акаунту після фізичної смерті особи для доступу до контенту та здійснення спадкових прав у мережі, який призводить до трансформації цифрової ідентичності та є підставою відкриття спадщини (с. 196, 378).

Ступінь обґрунтованості наукових положень дисертації та їх достовірність. Дисертаційна робота Токаревої Віри Олександрівни є ґрунтовним науковим дослідженням теоретичних та практичних проблем правосуб'єктності фізичної особи у відносинах у мережі «Інтернет», що забезпечено опрацюванням значної кількості джерел (888 найменувань) та додатків. Дисертанткою вивчено

відповідне національне законодавство України та зарубіжне, наукові точки зору, а також окрему судову практику у справах щодо досліджуваної проблематики. Високий науковий рівень написання роботи підтримується завдяки використанню широкого кола загальнонаукових та спеціальних юридичних методів. Все це вказує на достатню обґрунтованість та достовірність вироблених у дисертації наукових положень, висновків та пропозицій.

Відповідність тексту дисертації вимогам академічної доброчесності. Аналіз тексту дисертації, а також публікацій автора за темою дисертації свідчить про відсутність ознак порушення автором вимог академічної доброчесності. В дисертаційній роботі та публікаціях автора наявні посилання на джерела інформації у разі використання ідей, тверджень та інших відомостей, дотримано вимоги норм законодавства про авторське право, а також надано достовірну інформацію про результати наукової діяльності, використані методики досліджень і джерела інформації.

Повнота викладення наукових положень, висновків і рекомендацій дисертації в опублікованих працях. Основні положення та результати дисертації відображено у 73 публікаціях, 27 наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях, перелік яких затверджено МОН України, з яких 4 у співавторстві, 9 наукових статтях, опублікованих у зарубіжних періодичних виданнях з юридичного напрямку, зокрема 5 статтях проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та/або Scopus, 31 тезах доповідей на науково-практичних конференціях, засіданнях круглих столів.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що висновки і пропозиції, сформульовані в дисертації, можуть бути використані в: науково-дослідній діяльності – як основа для подальшого наукового дослідження цивільно-правових проблем категорії правосуб'єктності та статусу фізичної особи в умовах розвитку інформаційно-комунікаційних технологій та інтернету;

правотворчій діяльності – у процесі вдосконалення норм цивільного законодавства щодо змісту правоздатності та дієздатності прав та обов'язків,

захисту порушених прав фізичної особи, гармонізації національного законодавства та адаптації правових основ регулювання до європейських стандартів;

правозастосовній сфері – у практиці органів юстиції (Акт про впровадження результатів дисертаційного дослідження в діяльність Південного міжрегіонального управління Міністерства юстиції (м. Одеса), при розгляді судами цивільних справ, що стосуються прав, обумовлених розвитком мережі «Інтернет» та автоматизованих систем (Акт про впровадження результатів дисертаційного дослідження у практичну діяльність Київського суду м. Одеси), у практичній діяльності приватних виконавців (лист про впровадження результатів дисертаційного дослідження в діяльність приватних виконавців Одеської області), у практичній діяльності нотаріуса (лист приватного нотаріуса Одеського міського нотаріального округу);

у навчальному процесі – при викладанні навчальних дисциплін «Цивільне право», «Цивільне та сімейне право», «Захист персональних даних» та ін., розробці навчальних планів і програм, підготовці підручників, навчальних посібників, практикумів із зазначених дисциплін (Акт про впровадження результатів дисертації в навчальному процесі Національного університету «Одеська юридична академія»); при викладанні навчальних дисциплін «Актуальні проблеми права інтелектуальної власності» та «Приватне право: практика тлумачення та правозастосування», розробці навчально-методичних матеріалів (Акт про впровадження результатів дисертаційного дослідження в освітній процес Одеського державного університету внутрішніх справ); при викладанні лекційних занять з дисциплін «Цивільне право», «Право інтелектуальної власності», «Цивільно-правовий захист особистих немайнових прав» (Акт про впровадження результатів дисертації в наукову діяльність Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова).

Аналіз дискусійних положень дисертації та основні зауваження.

Підтримуючи більшість ідей новизни і висновків дисертації, варто відзначити окремі положення, які видаються дискусійними та які доцільно додатково обґрунтувати у процесі публічного захисту результатів дослідження.

1. Спираючись на твердження, що в разі законодавчого закріплення вимог прозорості функціонування систем автоматизованого прийняття рішень постає питання способу розкриття її функціонування, оскільки система (програмний код) виглядає як математична формула, не читабельно та незрозуміло для звичайного користувача, дисертантка пропонує передбачити у законодавстві право суб'єктів даних на отримання інформації про логіку прийнятого індивідуального рішення відносно суб'єкта (аналізу вхідних даних, статистичного пояснення, перевірки коду, визначення чутливості окремих даних та змінних, які зумовили результат) (с. 338). На підтримку роз'яснення конкретного рішення системи, також висувається теза, що розкриття повної логіки функціонування автоматизованої системи ІІІ, так званої «чорної скриньки», може призвести до розкриття комерційної таємниці розробників, що є об'єктом інтелектуальної власності та підлягає відповідному захисту (с. 333). Проте з огляду на те, що застосування автоматизованих систем підтримки прийняття рішень покликані підвищити ефективність та допомогти знизити бюрократичні процеси, на мою думку запровадження окремої норми та покладення на суб'єктів додаткового обов'язку, може призвести до того, що суб'єкти прийняття юридично значущих рішень стануть завантаженими зверненням про роз'яснення рішень із застосовуванням алгоритмів.

Крім того право на роз'яснення впливає із гарантій, п. 71 Преамбули та ст. 22 Регламент ЄС 2016/679 які передбачають право суб'єкта даних не піддаватися автоматизованому прийняттю рішень. Стаття 22 (3) передбачає гарантії проти автоматизованого прийняття рішень, що контролер повинен вживати відповідні заходи для захисту прав і свобод, і законних інтересів суб'єкта даних, принаймні права на втручання людини з боку контролера, висловлені своєї точки зору та оскарження рішення. **Оскільки, остаточне рішення яке справляє істотний вплив на суб'єкта даних все рівно**

приймається людиною, постає питання доцільності додаткового закріплення положення про роз'яснення прийнятого рішення.

2. В результаті дослідження зарубіжної практики застосування автоматизованих систем у сфері фінансів, судочинства, дисертантка сформулювала висновок, що суб'єкти прийняття юридично значущих рішень схильні «надмірно» покладатися на рішення автоматизованих систем, ігноруючи власні судження (с. 329). Дана позиція обґрунтовується прикладами помилкової дистанційної ідентифікації, прийняттям юридично значущих рішень на підставі обробки даних які містять упередження, нерозумінням функціонування автоматизованих систем суб'єктами прийняття рішень та проблемою упереджень, які існують у фізичному світі та відтворюються у цифровому середовищі (с. 328, 329, 331 та ін.).

На мою думку, потребує уточнення, додаткового роз'яснення застосування дисертанткою такої категорії як «надмірність», що слід розуміти під «надмірністю» прийняття до уваги рекомендацій системи. Адже у дослідженні лише наводяться окремі випадки так званої «надмірності».

3. Оскільки від ясності функціонування алгоритмів для фізичних осіб залежить безпека в суспільстві, можливість здійснення вільного вибору, дисертанткою у роботі фрагментарно висловлюється думки про потребу дотримання окремих принципів (стандартів) функціонування систем ШІ таких як: прозорість, людиноцентричні цінності та верховенство право, що мають дотримуватися розробниками автоматизованих систем (с. 331, 333, 334, 336, 340 та ін.).

З огляду на технологізацію суспільства, використання аналітики великих даних, автономних інтелектуальних систем, робота б значно виграла, якщо б в ній були б послідовно та системно розкриті стандарти (принципи) функціонування та використання автоматизованих систем ШІ, які мають дотримуватися компаніями-розробниками в Україні та мають бути закріплені у вітчизняному законодавстві.

4. Розкриваючи право на доступ до Інтернету та його гарантії, дисертантка приділяє увагу дослідженню права на відключення або права на офлайн. У роботі зазначається, що вперше право на відключення було закріплено у судовій практиці та у законодавстві Франції. Сутність права на відключення полягає у тому, що поза робочим часом, роботодавець не може звертатися до працівника ані особисто, ані по телефону або електронній пошті (с. 279, 280). Зазначено, що надалі право на відключення набуло закріплення в Італії. До того ж, з урахуванням перспектив поширення Covid-19, Європейський парламент виступив із пропозицією закріпити «права на відключення» в законодавстві всіх держав членів ЄС. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення правового регулювання дистанційної, надомної роботи та роботи із застосуванням гнучкого робочого часу» доповнив КЗоТ України статтею 60-2 яка передбачила поняття «період відключення». По суті вищезазначені норм є декларативними, оскільки не містять конкретних санкцій та запобіжних заходів у разі їх порушення роботодавцями та гарантій дотримання прав. **Тому доцільно було б приділити увагу в роботі гарантіям дотримання права на відключення (права на офлайн) роботодавцями.**

5. У розділі II авторкою пропонується та обґрунтовується авторське визначення «цифрової ідентичності» як у вузькому, так і в широкому розумінні, яка, на її думку, є «продовженням фізичної особи в мережі, представляє користувача в онлайн-середовищі» і не є самостійним суб'єктом права. Однак, враховуючи, що на початку розділу авторка згадує про дискусії щодо «електронної особи» як самостійного суб'єкта права (Резолюція Європейського Парламенту про робототехніку) та обговорює концепції «симулякра» і «тіла без органів», які філософськи відмежовують образ від «оригіналу» або «фізичної особи», **виникає питання, наскільки визначення «цифрової ідентичності» як похідної та залежної від фізичної особи категорії дозволяє достатньо глибоко дослідити та розв'язати правові проблеми, що виникають саме з: (а) множинності таких ідентичностей, (б) їх потенційної автономності (діяльність ШІ, автоматизованих агентів), та (в) суперечностей між цим**

“образом” і “оригіналом”, про які авторка згадує на початку розділу? Іншими словами, чи не обмежує дисертантка авторське визначення, зосередившись на “продовженні” фізичної особи, можливості повноцінного правового аналізу тих правових викликів (відповідальність за дії симулякра, правовий статус автономних профілів, колізії при “роз’єднанні” профілю від фізичної особи), які виникають саме через розрив між “цифровим образом” і “реальною особою”?

6. Дисертація охоплює надзвичайно широкий спектр актуальних та складних проблем на перетині цивільного права, інформаційних технологій та філософсько-соціологічних концепцій, таких як “людина інформаційна”, “симулякри”, “мережа”, “цифрова ідентичність” та правовий статус штучного інтелекту. Це свідчить про глибоку ерудицію та міждисциплінарний підхід. Водночас, така широта дослідження, особливо у перших розділах, що занурюються у філософські та соціологічні основи, створює враження значної об’ємності та різноспрямованості матеріалу.

Яким чином, з методологічної точки зору, Вам вдалося забезпечити *єдність та внутрішню послідовність* дослідження, зважаючи на таке різноманіття охоплених концепцій та рівнів їх аналізу, щоб чітко простежувався зв’язок між філософськими засадами, соціологічними теоріями та, найголовніше, конкретними *цивілістичними правовими наслідками* для фізичної особи в мережі “Інтернет”, які є предметом Вашого дослідження?

7. Підрозділі 3.4 присвяченому дієздатності фізичної особи в мережі «Інтернет», значна увага приділяється механізмам ідентифікації, автентифікації та детальному розмежуванню різних категорій даних (персональні, псевдоанонімізовані, анонімізовані).

Виникає питання, яким чином, з юридичної точки зору, *специфічний процес збору, обробки та класифікації цих різнорідних даних* (наприклад, метадані фото, дані смарт-годинників, результати профілювання) *модифікує або розширює* традиційне розуміння обсягу та змісту цивільної

дієздатності фізичної особи в мережі, окрім простого встановлення її особи для вчинення правочинів? Чи є ці цифрові дані лише інструментами для реалізації існуючої дієздатності, чи вони, на Вашу думку, створюють *нові аспекти* або *обмеження* у здійсненні волі та правоздатності фізичної особи в онлайн-середовищі, що вимагає специфічного правового регулювання саме дієздатності?

8. У пунктах 1, 41 та 42 висновків дисертантка підкреслює, що ризики "відходу" людини від контролю за технологіями, делегування юридично значущих рішень алгоритмам та необхідність збереження ролі Людини в цифровому світі, де програмний код прагне затьмарити норми права. З огляду на глибоке занурення у концепції, що (як Вона зазначає, посилаючись на Латура) "наділяють матеріальні об'єкти статусом рівним із людьми у виробництві дії як активних агентів" та концепції мережевого суспільства, де "людина майже опиняється на єдиній площині із алгоритмами", чи не становить таке широке використання неантропоцентричних (або "анти-антропоцентричних") теорій ризику для **ключової тези про необхідність збереження центральної ролі людини у правовій системі?** Як, на Вашу думку, правова доктрина має ефективно використовувати інструментарій акторно-мережевої теорії чи концепції "тіла без органів" для **зміцнення правосуб'єктності фізичної особи**, а не для її розмивання чи прирівнювання до "актантів" поряд з речами та алгоритмами?

Слід взяти до уваги, що висловлені зауваження стосуються насамперед дискусійних проблем і здебільшого мають рекомендаційний характер, а тому не впливають на загальну позитивну оцінку роботи, її наукову і практичну цінність.

Оцінка змісту дисертації, її оформлення, стилю викладення думок, її завершеності та самостійності виконання. Дисертація представлена у вигляді рукопису, що виконаний відповідно до нормативних вимог, які діють щодо оформлення результатів наукових досліджень такого рівня; робота написана академічною українською мовою. Дисертація відзначається високим рівнем оригінальності її положень та авторських висновків, є цілісною, завершеною за

змістом, самостійною науковою працею; містить теоретично обґрунтовані новітні наукові результати, які розв'язують важливу для цивільно-правової доктрини проблему щодо правосуб'єктності фізичної особи у відносинах у мережі «Інтернет». Тема та зміст дисертації та авторських наукових праць відповідають науковій спеціальності, за якою робота подано до захисту.

Результати дослідження мають практичне значення: можуть бути використані для розвитку наукових пошуків у сфері вирішення універсальних проблем правосуб'єктності фізичної особи у відносинах мережі «Інтернет» та здійснення окремих обумовлених прав розвитком цифрового середовища та автоматизованих систем; у практичній правозастосовній діяльності з метою уніфікації судової практики у сфері захисту цифрових права обумовлених розвитком мережі «Інтернет»; в освітньому процесі при розробці навчального контенту за предметом дисертації та викладанні навчальних дисциплін цивілістичного циклу.

Зміст реферату відображає структуру роботи, є ідентичним до основних положень і висновків дослідження, які повністю висвітлені в наукових публікаціях за темою дисертації у фахових наукових виданнях. Дисертаційне дослідження не містить положень, які захищені авторкою у кандидатській дисертації (Токарева В.О. Правовідносини страхування творів мистецтва, предметів колекціонування та антикваріату у цивільному праві України. дис. канд. юр. наук: 12.00.03, Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2011. 226 с.).

Загальний висновок щодо дисертаційної роботи. Дисертаційна робота Віри Олександрівни Токаревої на тему «Правосуб'єктність фізичної особи у відносинах у мережі «Інтернет»» за змістом, обсягом, оформленням і науковою новизною відповідає вимогам, які встановлені у Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 року № 261, та вимогам Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2021 року № 1197. Дисертація є завершеною науковою працею, в якій

отримані нові науково обґрунтовані результати, що в сукупності вирішують конкретне наукове завдання розвитку науки цивільного права, а її авторка Токарева Віра Олександрівна заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право.

Офіційний опонент:

завідувачка кафедри цивільного права та процесу

ДВНЗ “Ужгородський національний університет”

докторка юридичних наук, професорка

Сібілла БУЛЕЦА

